

KOGNITIV TILSHUNOSLIK: BILISH VA TAFAKKUR ORQALI TILNI TUSHUNISH

Ozotboyeva Maftunaxon Ravshan kizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: *Maqolada kognitiv tilshunoslik fanining yuzaga kelishi, uning tarixi, taraqqiy etishi kabi masalalar yoritilgan. Turli tadqiqotchilarning ushbu fanga oid fikrlari umumlashtirilgan. Shuningdek, kognitiv tilshunoslik sohasiga mansub terminlar haqida ham ma'lumotlar berilgan.*

Kalit so'zlar: *ong, tafakkur, idrok etish, intellekt, kognitivizm, mantiq, psixik jarayon.*

Kognitivizm fandagi yo'nalish bo'lib, uning o'rganish obyekti inson ongi, tafakkuri va ular bilan bog'liq bo'lgan ruhiy jarayonlar va holatlardir. Bu bilim va bilish, inson faoliyati jarayonida dunyoni idrok etish haqidagi fandır.

Tilni kognitiv tadqiq etish mobaynida tilga oid bo'lgan yangidan yangi fikrlar, qarashlar paydo bo'ladi. Ko'plab olimlar tilshunoslikda kognitiv yondashuvning paydo bo'lishini Jorj Miller va Filipp Jonson-Leyrdlarning mashhur "Til va idrok" kitobining chop etilishi bilan bog'lashadi. Kognitiv tilshunoslikning vujudga kelishi ayni paytning o'zida kognitiv tilshunoslikka oid Xalqaro konferensiyaga aylangan. 1989-yilning bahorida Duysburgda (Germaniyada) Xalqaro lingvistik simpozium boshlanadi. Ushbu simpoziumning a'zolari¹⁰⁴ Xalqaro Kognitiv Lingvistika Assotsiatsiyasi (International Cognitive Linguistics Association)ni tuzishadi. Shu bilan birgalikda assotsiatsiya faoliyatini yoritib boruvchi "Kognitiv lingvistika" (Cognitive Linguistics) jurnaliga asos solishadi¹⁰⁵.

Bugungi kunda olimlar kognitiv inqilob haqida gapirishmoqda. Mashhur amerikalik tilshunos N.Xomskiy shunday deb yozgan edi: "Kognitiv inqilob ong/miya holatlari va ular inson xulq-atvorini qanday belgilashini, ayniqsa, kognitiv holatlar: bilim, tushuncha, talqin, e'tiqod va hokazo holatlarini bildiradi".

Bilim va ma'lumotlar bilan bog'liq jarayonlar kognitiv yoki kognitsiya deb ataladi. Ularning sinonimlari ham "intellektual", "aqliy", "ratsional" so'zlaridir.

Kognitivizmga ko'ra, shaxs axborotni qayta ishlash tizimi sifatida o'rganilishi va inson xatti-harakati uning ichki holatlari nuqtai nazaridan tavsiflanishi va tushuntirilishi kerak. Ushbu holatlar jismoniy jihatdan namoyon bo'ladi, kuzatiladi va axborotni qabul qilish, qayta ishlash, saqlash va keyin oqilona muammolarni hal qilish uchun safarbar qilish sifatida talqin etiladi.

Bu muammolarning yechimi bevosita tildan foydalanish bilan bog'liq bo'lganligi sababli, til kognitivistlar diqqat markazida bo'lishi tabiiydir¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Safarov Sh. Kognitiv tilshunosik. "Sangzor" nashriyoti.14-bet

¹⁰⁵ Boymurodova L. Kognitiv tilshunoslik haqidagi nazariy bilimlar. Maqola 4-bet

¹⁰⁶ Залевская А.А. Психоллингвистика: пути, итоги, перспективы // ВЯ, 1998. 17-33 б.

Bundan tashqari, bugungi kunda “kognitivizm” atamasi quyidagilarga ishora qiladi:

- insonning “fikrlash mexanizmi” bo'yicha tadqiqot dasturi;
- turli kanallar orqali odamga kelayotgan axborotni qayta ishlash jarayonlarini o'rganish;
- olamning mental modellarini qurish;
- turli xil kognitiv harakatlarni ta'minlovchi tizimlarni tartibga solish;
- tabiiy tilda ifodalangan fikrlarni shaxs va kompyuter dasturi tomonidan tushunish va shakllantirish; matnni tushunish va ishlab chiqarishga qodir kompyuter dasturi modelini yaratish;
- psixik harakatlarga xizmat qiluvchi psixik jarayonlarning keng doirasi.

Kognitivizmda qanday yangilikni yuzaga keltiradi? “Kognitivizm inson tafakkuriga oid muammolarni “sanoat” yo'li bilan hal qilishning seriyali usuliga da'vo qiladi”¹⁰⁷.

Kognitivistlardan oldin olimlar fan va amaliyotning barcha sohalarida “ishlaydigan” umumiy mantiqiy qonunlarni kashf etishga intilishdi. Ya'ni, kognitivizm ulkan an'anaga ega bo'lib, uning boshlanishi antik davrga to'g'ri keladi. Mantiq, falsafa, fiziologiya va psixologiya azaldan inson aql-zakovati, tafakkur qonunlari bilan shug'ullanib kelgan. Demak, falsafada bilish nazariyasi bilan shug'ullanuvchi butun bir bo'lim – gnoseologiya mavjud. Ammo kognitiv fan doirasida eski savollar yangicha tarzda yangradi. Masalan, voqeliklarning (narsalar, hodisalar) har xil tabiati ularning ongida turlicha aks etishiga sabab bo'lishi ma'lum bo'ldi: ba'zilari vizual tasvirlar, boshqalari esa sodda tushunchalar ko'rinishida, boshqalari esa belgilar shaklida namoyon bo'ladi.

Kognitiv fanda asosiy e'tibor insonni bilishga qaratiladi, kuzatilgan harakatlar shunchaki o'rganilmaydi, balki ularning aqliy ko'rinishlari (ichki tasvirlar, modellar), ramzlar, bilimga asoslangan harakatlarni yuzaga keltiradigan inson strategiyalari o'rganiladi; ya'ni insonning bilish dunyosi uning xulq-atvori va faoliyati bilan o'rganiladi, bu tilning faol ishtiroki bilan sodir bo'ladi, u har qanday inson faoliyatining nutqiy tafakkur asosini tashkil qiladi – uning motivlari va munosabatlarini shakllantiradi, natijani bashorat qiladi.

Shunday qilib, kognitivizmning eng muhim tamoyillari qatoriga shaxsni ma'lum sxemalar, dasturlar, rejalar, strategiyalar bo'yicha aqliy faoliyatida boshqariladigan, harakat qiluvchi, faol idrok etuvchi va ma'lumot ishlab chiqaruvchi sifatida talqin qilish kiradi. Kognitiv fanning o'zi esa inson miyasidagi psixik jarayonlarni boshqaradigan umumiy tamoyillar haqidagi fan sifatida ko'ri-la boshlandi. Bundan tashqari, maxsus adabiyotlar nuqtai nazaridan kognitivizmga bir qancha fanlar kiradi – kognitiv psixologiya, madaniy antropologiya, sun'iy intellektni modellashtirish, falsafa, nevrologiya, lingvistika va boshqalar. Bu borada kognitivistikaning fanlararo xususiyatini ta'kidlash muhimdir.

Kognitiv lingvistika – “tilga umumiy kognitiv mexanizm, kognitiv vosita sifatida – axborotni ifodalash (kodlash) va o'zgartirishda rol o'ynaydigan belgilar tizimi sifatida

¹⁰⁷ Yuqoridagi manba.

e'tiborni qaratuvchi lingvistik yo'nalish"¹⁰⁸. Binobarin, kognitiv tilshunoslikning markaziy muammosi bilim almashish uchun asos sifatida til aloqasi modelini qurishdir.

Kognitiv tilshunoslikning asosiy atamalari: aql, bilim, kontseptualizatsiya, kontseptual tizim, bilish, olamni lingvistik ko'rish, kognitiv asos, psixik tasvirlar, kognitiv model, turkumlash, verbalizatsiya, mentalitet, madaniy konstantalar, konsept, olam manzarasi, kontseptosfera, milliy madaniy makon va boshqalar. Bu tushunchalarning barchasi insonning kognitiv faoliyati bilan bog'liq, ya'ni buning natijasida inson ma'lum bir qarorga yoki bilimga keladi. Kognitiv faoliyat axborotni qayta ishlash bilan birga keladigan jarayonlarni anglatadi va ongning maxsus tuzilmalarini yaratishdan iborat. Til (nutq) faoliyati kognitiv faoliyat turlaridan biri hisoblanadi.

Demak, konsepsiyaning mohiyatini tavsiflash va aniqlashga eng yaxshi kirish til orqali ta'minlanadi¹⁰⁹. Shu bilan birga, ba'zi olimlar bir so'zda keltirilgan tushunchalarni eng sodda tushunchalar, iboralar va gaplarda berilganlarni esa murakkabroq tushunchalar deb hisoblash kerak, deb hisoblashadi. Boshqalar esa eng sodda tushunchalarni lug'at tarkibini komponent tahlili jarayonida topilgan semantik xususiyatlarda ko'radilar¹¹⁰. Boshqalar esa, tillarning leksik tizimini tahlil qilish oz sonli "ibtidoiy" so'zlarni topishga olib kelishi mumkin, ularning kombinatsiyasi tilning butun lug'at tarkibini qo'shimcha ta'riflay oladi, deb hisoblashadi¹¹¹.

Konseptlar kuzatilgan va xayoliy hodisalarning xilma-xilligini bir narsaga qisqartiradi, ularni bir rubrika ostida birlashtiradi¹¹² [43; 117-120]; ular olam haqidagi bilimlarni saqlashga imkon beradi va jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan ma'lum toifalar va sinflar ostida ma'lumotlarni birlashtirish orqali subyektiv tajribani qayta ishlashga hissa qo'shadigan kontseptual tizimning qurilish bloklari bo'lib chiqadi.

Bilimlarni ifodalovchi tuzilmalarning har xil turlari mavjud: tasvir, sxema, surat, freym, ssenariy (skript), geshtalt. Nazariy jihatdan o'xshash iboralar nutqda tushunchaning turli xususiyatlarini ifodalashi mumkin: men baxtliman (freym), men xursandman (ssenariy), iltimos (sxema), xursandchilikdan sakrash (surat).

Tilshunoslikning ilmiy apparati yordamida amalga oshiriladigan konseptlarni tahlil qilish va tabiiy tilning kontseptual tuzilishini o'rganish har qanday xalqning dunyoqarashining universal va idio-etnik xususiyatlari, ya'ni xalq ruhi deb ataladigan bunday noyob hodisa haqida ishonchli ma'lumot olish imkonini beradi.

Xulosa o'rnida shuni qayd etish mumkinki, kognitiv tilshunoslik serqirra

¹⁰⁸ Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общей ред. Е.С. Кубряковой. М., 1996. 53 б.

¹⁰⁹ Gackendoff R. Semantics and cognition. - Cambridge (Mass.), 1993. 16 б.

¹¹⁰ Телия В.Н. К проблеме связанного значения слова: гипотезы, факты, перспективы // Язык - система, язык - текст, язык - способность. М., 1995. С.25-36; Фрумкина Р.М., Звонкий А.К., Ларичев О.И., Касевич ВЛБ. Представление знаний как проблема // Вопросы языкознания. М., 1990. №> б. С. 85-101.

¹¹¹ Филмор Ч. Основные проблемы лексической семантики // НЗЛ. Вып. XII. Прикладная лингвистика М., 1983. С.74-122; Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. М., Наука, 1976.

¹¹² Жолковский А.К., Мельчук И.А. О семантическом синтезе кибернетики. Выпуск 19. - М., 1967. - С. 117 - 238.

hodisa bo'lgan til sistemasini tadqiq etish davomida yangi "manzillarni kashf etish" imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Safarov Sh. Kognitiv tilshunosik. "Sangzor" nashriyoti.14-bet
2. Boymurodova L. Kognitiv tilshunoslik haqidagi nazariy bilimlar. Maqola 4-bet
3. Залевская А.А. Психолингвистика: пути, итоги, перспективы // ВЯ, 1998.
4. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общей ред. Е.С. Кубряковой. М., 1996.
5. Gackendoff R. Semantics and cognition. - Cambridge (Mass.), 1993.
6. Телия В.Н. К проблеме связанного значения слова: гипотезы, факты, перспективы // Язык - система, язык - текст, язык - способность. М., 1995.
7. Филмор Ч. Основные проблемы лексической семантики // НЗЛ. Вып. XII. Прикладная лингвистика М., 1983.
8. Жолковский А.К., Мельчук И.А. О семантическом синтезе кибернетики. Выпуск 19. - М., 1967.